

אירופה: צרפת

— "מסתרי פאריס" —

הקשר הצרפתי בספרות העברית

א. ההשפעה הצרפתית

לספרות העברית החדשה בדורות האחרונים "רומן" ארוך ומתמשך עם צרפת ותרבותה, מראשיתה.

החוקר אברהם שאנן הוא אחד הטוענים המובהקים לריבוי השפעתה של ספרות צרפת ותרבותה על הספרות העברית החדשה. בספרו 'עינים בספרות ההשכלה' [1952] כחן את השפעתה של הספרות הצרפתית על הספרות העברית, והגיע למסקנות מרחיבות מאוד, לא רק על חלקן של השפעות-חוץ, בהשוואה להתפתחות הפנימית, אלא גם על חלקה של ההשפעה הצרפתית הנרחבת, בתוך השפעות-החוץ האירופיות בכלל. זאת בניגוד לדעה שרווחה, ורווחת, על חלקן הגדול יותר של הספרות הרוסית והגרמנית על הספרות העברית מראשיתה, ועל מיעוט יחסי של ההשפעה הצרפתית.

לדעתו, "המהפכה הצרפתית" היתה אותו "זעזוע מבורך", שעורר את הספרות העברית "לחיים חדשים" ו"עיקר אופייה הפוזיטיבי של ספרות ה'השכלה' העברית עוצב עם זעזוע היסטורי זה. לפי שהמהפכה הצרפתית אינה אפיזודה חולפת בספרות העברית [---] (1)השפעתה היא בת-קיימה, [---]. היהודי קושר את מיטב תקוותיו במהפכה הצרפתית ורעיונותיה ממלאים את ספרותו שנים הרבה גם לאחר המהפכה" (166).

ספרו זה שימש כבסיס לחמשת הכרכים של 'הספרות העברית החדשה לזרמיה' שלו, ובמיוחד לכרך הפותח [1962]. טיעונו, אם לא שינה או תיקן את ההערכות הקיימות, הרי, לפחות, איזן את התמונה בקשר להשפעתה של הספרות הצרפתית על ספרות ההשכלה העברית מראשיתה. השפעה זו אינה נופלת בהיקפה, בחשיבותה ובמהותה מן ההשפעות של הספרות הרוסית והגרמנית, והיא, לפחות, שוות ערך להן. שאנן הדגיש במיוחד את השפעתם של ז'אן ז'אק רוסו ושל רעיונות המהפכה הצרפתית על סופרי ההשכלה העבריים. היתה זו השפעה אינטואיטיבית וישירה כאחד, מכילי ראשון, אבל בעיקר מכילי שני, באמצעות שפות-מתווכות, תרגומים מצרפתית לגרמנית ולרוסית. לדעת שאנן, מצב זה אינו מייחד את הספרות העברית בלבד, אלא

את אירופה כולה, שבה הספרות הגרמנית שקלטה את ההשפעה הצרפתית, שימשה מרכז שממנו יצאה ההשפעה הצרפתית לארצות אחרות [12: 1962]. "אופיייה [של הספרות העברית החדשה] הלך והתגבש, בעיקר, על יסוד הערכים שנתנה המהפכה הצרפתית לאירופה" (שם, 45).

כאמור, לדעת שאנן, "אין ספרות ההשכלה העברית 'ילידת-בית'. כל כולה קשורה בזרמי מחשבה ואמנות שזרמו באירופה ובהשפעתם התוותה היא את דרכה גם אל המקורות העבריים" (84). בקליטת ההשפעות הזרות הושפעו הסופרים העבריים, ממה שהתאים להם מלכתחילה, והתעלמו, כדרך כל השפעה, מכל השאר. כך למשל, התעלמו מתפיסת-עולמו של ז'אן ראסין (1639-1699), אבל נמשכו אל "הנושא התנ"כי" שבמחזותיו (84). לא הרבה חוקרים המשיכו קו זה של המחקר. נזכיר בקצרה שניים, שמחקריהם הופיעו בשנים האחרונות.

שמואל ורסס, במחקרו "המהפכה הצרפתית באספקלריה של הספרות העברית", [תשמ"א] הצביע על ה"מיגוון הרב-ז'אנרי" של השתקפות המהפכה הצרפתית בספרות העברית: "שירי תהילה וגנאי, מחזה, פירושים, [---] רומן וספרות עברית [---]", פובליציסטיקה עברית לגילוייה" (483). במחקר זה עקב הכותב אחר גילויי היחס למהפכה הצרפתית בספרות העברית, לחיוב ולשלילה; גילויים של התלהבות מחד-גיסא והסתייגות וגינוי מאידך גיסא, וכן אחר הניסיונות ליישב בין העמדות הסותרות (484), כפי שהן באות לידי ביטוי ביצירות הספרות בז'אנרים השונים. ראשיתו בדיווחים בסמוך להתרחשותם של המאורעות בשנת 1789, בחוברות 'המאסף' של משכילי ברלין, שהופיע בקניגסברג, וסימומו בכרך ד' של סדרת 'זכרונות לבית דוד', של הסופר א"ש פרידברג, (ורשה תר"ס): "חליפות ותמורות — קורות התקופה הרמב"מנית והמהפכה הצרפתית" (ורשה, תר"ס) כלומר בפתחת המאה ה-20 [רמב"מנית = רבי משה מנדלסון]. "זוהי אוטוביוגרפיה בדיונית של משה אנסהיים ממץ שבאלוס, מי שפרסם בשעתו את שירו לכבוד המהפכה מעל דפי 'המאסף'. פרידברג מגולל את פרשת חיי אנסהיים, מימי שהותו בברלין במחיצתו של משה מנדלסון ועד אותם ימים שבהם הגיעה אליו ואל רעייתו שמועת ה'מהומה' בארץ צרפת, בשעה ש'העם החל להתפרץ מפני אדוניו והעיר פאריז נבוכה' (291)" (521).

בהערה מוסגרת, אני מבקשת להפנות את תשומת-הלב להשפעה האפשרית של צורת סיפור זו, על "רומן השיחות" של א"ב יהושע 'מר מאני' (מאי 1990), ועוד לפניו על 'הזיקית והזמיר' של בנימין תמוז (1989). בתוך נושא רחב זה של ההשפעה של המהפכה הצרפתית, מתבלט נושא מיוחד, והוא דמותו של נפוליון בספרות העברית, שלו הקדישו סופרים ובעיקר משוררים יצירות רבות, ועליו נכתבו "ביוגרפיות" ו"מחקרים". היה זה חלק ממסורת מתמשכת של הספרות העברית, להקדיש שירים, תפילות וסיפורים לשליטים ולמלכים¹. בניגוד לתדמית החיובית החד-משמעית של הקיר"ה, דמותו של נפוליון שנויה במחלוקת, וזכתה גם לתיאורים עוינים (506). בין הדמויות המרכזיות בספרות ההשכלה שעסקו בה, יש להזכיר את מרדכי אהרן גינזבורג (רמא"ג), קלמן שולמן ופרץ סמולנסקין. המחקר השני הוא של שמואל פיינר, מחשובי החוקרים הצעירים, העוסק במחקר מקיף על ההשפעה הצרפתית (המהפכה, האישים, הספרות). פיינר מנתח את ההקשר האידיאולוגי בהתלבטותם של משכילי רוסיה במאה התשע-עשרה ביחס למהפכה ולספרות הצרפתית [תשנ"ה].

ב. עיצוב התדמית הצרפתית וביסוסה

על אף חדירה רחבה, מגוונות ומקיפה. זו של צרפת לספרות העברית, אפשר לקבוע במידה רבה של ביטחון, שלא אלה יצרו את תדמיתה של צרפת ושל פאריס ברחוב היהודי. היתה דרושה יצירה עממית יותר, מושכת ומגרה, שתגיע לקהל הרחב, ותמשוך את תשומת-לבו, כחידוש מרענן, תעורר ויכוחים עזים עד כדי "מלחמת תרבות". תפקיד זה מילא תרגומו של הרומן "מסתרי פאריס" של איז'ן סי, שנעשה בידי קלמן שולמן (1819-1899), "שהיו לפניו המקור הצרפתי והתירגום הגרמני גם-יחד" [שאנן, 1952 : 142]. רומן זה הוא שאחראי ליצירת התדמית הקולקטיבית של צרפת ופאריס וביסוסה, (במיוחד של פאריס) בשביל דורות רבים של יהודים, כמקומות של שחיתות ותענוגות בשרים, פריצות ותועבות, רקע אידיאלי לעלילות אהבים סוערות.

נדרשו שנים רבות כדי לשנות תדמית זו, ולהחליפה בתדמית של מרכז תרבותי, אינטלקטואלי, עשיר, מורכב ומגוון; מוקד לאמנות ולאמנים, לטעם

1 ראה בהמשך בפרקים הבאים בנושא זה כאן.

טוב ולשילוב של צורה ותוכן. שינוי זה, המסתמן רק בראשית המאה ה-20, חל עם המגע הישיר עם צרפת ותרבותה באמצעות ידיעת השפה הצרפתית ופתיחת עושרה הרוחני בפני הקוראים, ללא מחיצות. חשובה לא פחות היא ההתנסות בחיים בצרפת, השהות בה, ללימודים ולהשתלמויות. היכרות ישירה זו היא שאפשרה לספוג את אוירתה, ולהאזיב אותה על הבאים עמה במגע רוחני ישיר.

אבל עדיין אנחנו באמצע המאה ה-18. הרומן הצרפתי 'מסתרי פאריס' הופיע ב-10 כרכים בשנים 1842-1843, ותורגם לעברית כ-15 שנה לאחר-מכן. ראוי לציין שזוהי קליטה מהירה למדי. התרגום העברי הוא מקוצר, והופיע בשני כרכים הכוללים ארבעה חלקים החל מן השנים תרי"ז-תר"ך (1857-1860). לאחר-מכן חזר והופיע במהדורות נוספות עד שנת תרע"א (1911) [קלוזנר, 1960, ג' 376]. לימים, כתב אליעזר שטיינמן על השפעתו של תרגום זה:

הבולבאר של פאריס נתמשך ובא אל העיירה היהודית, פילס לו נתיב אל תוך בית המדרש ואל כל מסיבה של אברכים משכילים בזכות עלילותיו המששעות והמגרות ולא במעט בזכות קסמי פסוקיהם של ישעיהו, עמוס והושע, שנפלו לתוך פיותיהם של בריוני פאריס²

אין ספק שאת עצמו ואת השפעתה של הקריאה ב"מסתרי פאריס" עליו תיאר כאן הכותב.

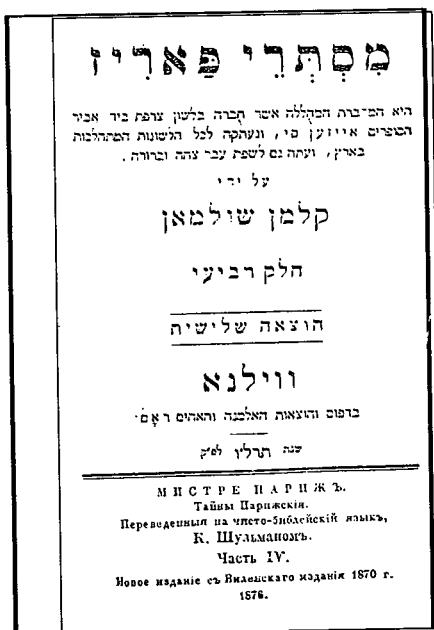
איז'ן ג'וזף סי (1804-1857) נחשב כ"אבי הרומן בהמשכים". הוא התחיל לכתוב את 'מסתרי פאריס' כשיעצו לו ידידיו לכתוב משהו מחיי העם הפשוט. לאחר שהחל הרומן להתפרסם בהמשכים בעיתונים, "לפני בית המערכת היו מחכים אנשים בתור לצאת העיתון, ואלפי קוראים הציפו את סי במכתבים, שבהם התחננו בפניו על גורלה של מריה הגיבורה". הסופר שוחרר מהשתתפות במשמר הלאומי, כדי שיוכל לכתוב את הפרקים החדשים בזמנם. היתה בספר זה "פצצה סוציאלית" שהופצה בעיתון שמרני, שבעזרתה הגדיל את התפוצה. וזו לא היתה הסתירה היחידה. כגון, שאמרו עליו: "סי זה אדם רע. אין הוא נפלא אלא בתיאור הרעים". הוא השפיע על

2 מצוטט מתוך קרסל, 1967, ערך: "שולמן קלמן".

סופרים רבים ביניהם ויקטור הוגו וז'ורז' סאנר. אחרי ההפיכה של נפוליון השלישי נאסר והוגלה ומת בגלותו [טברסקי, תשכ"ג].
 בפרק הראשון בתרגומו של קלמן שולמן נאמר: "ממוצא הדברים המעטים האלה, יבין כל קורא משכיל, כי מראות נוראות תראינה עיניו בְּמִסְפֵּר הסיפור הזה. מקומות זרים מְזוּרֵי זְנוּעָה אשר על כל סביבם רשעים עריצים יתהלכו, וכשֶׁרְצִי בתי מְחֵרָאוֹת ישרצו שמה" (חלק ראשון, הוצאה רביעית, ווילנא, תרמ"ג 1873: 1).

אין ספק כי פתיחה זו היא מתכוון בדוק למשוך בה את לבו של כל קורא באשר הוא. ובעיקר קורא עברי, ש"מוזן רוחני" מסוג זה היה בגדר בל-ימצא בסביבתו.

אירוניה של ההיסטוריה, שיש לה דוגמאות נוספות בהיסטוריה של כל ספרות, היא, שספר ש"נקטל" בידי מבקרי התקופה, בשל רמתו הספרותית הנמוכה, אוימן בהתלהבות על-ידי קהל הקוראים, ודווקא בעזרתו הובעה ונקלטה "המחאה הנלהבת כנגד העוול הסוציאלי וחוקי ההפליה" [שאנן, 1952: 137].

גם בספרות העברית, נמשכת אירוניה זו בסדרה של אירוניות היסטוריות. כגון, שדווקא ספר רבי-עלילה נפתלת זו, הוא ששימש יסוד לרומן-ההווה העברי הראשון, של אברהם מאפו, 'עיט צבוע', שהיה כלי-שרת ב"מלחמת החרמה במעוות שבחברה" (142). דווקא קלמן שולמן, שלא היה מהפכן ולא איש מלחמה, ולא תרגם את הרומן מתוך מניעים "מלחמתיים", אלא משום שראה את כוח המשיכה שלו, ורצה לזכות בו גם את קוראיו היהודיים, ולזכות בהצלחה חומרית וספרותית — דווקא הוא מילא תפקיד של לוחם במאבק הסוציאלי ובמעוות שבחברה, באמצעות תרגומו של רומן זה לעברית (142).

וכן:

היה זה רומן סוציאלי גמור: הוא הראה לקורא, שיש נשמות עדינות כ"הזמירה" גם בבתי-זונות, שיש נשמות טהורות כ"זונת-צחוק" גם בבתי האסורים. [...] תיאורים אלה היה להם אז ערך חברתי גדול. וסוף סוף זה היה בעברית הרומאן הראשון מחיי ההווה — אמנם מחיים זרים, אבל רחבים ועשירים, קוסמים ומפתים, שונים מחיי הגטו הרבה, אבל גם דומים להם בכמה וכמה דברים אנושיים כלליים [קלוזנר, 1960, ג' 383].

דווקא קלמן שולמן, שלא היה איש מלחמה, אלא מתן ופשרן ושמרני, מצא את עצמו בתוך מערבולת של ויכוחים סוערים מאוד, כנגד התרגום לעברית של "רומן אהבים קלוקל" מסוג זה, המשחית את בני-הנעורים. דווקא שולמן שלא היה יוצר ומחדש, הרחיב את גבולות הלשון העברית, חזקה והפיצה ברכים, והמחיש את כוחה וגמישותה של הלשון העברית בריאליה של חיי היום יום. כך, למשל, יש ניסיון להביא קללות בשפה מדוברת כגון: "לך, והשטן ילך אתך"; או: "עֵלָה — וְרַד דומה!" (כרך שני, חלק רביעי, 69). בד-בבד עם ביטויים תמוהים, כגון: "תן לי מיץ פֶּה" כמובן: "שקה נא לי" (כרך א', חלק שני, 132). והדוגמאות רבות עד מאוד. דווקא אברהם מאפו, שעמד בראש המתנגדים לתרגום ולמתרגם, הושפע ממנו הכי הרבה, ו"עשה בהם [ברומנים של סי] כאדם העושה בתוך שלו" [שאנן, 1952: 143]. שאנן הסביר בספרו זה את המניעים האִשיים של מאפו להתנגדותו זו, בכך שהתרגום "גנב לו למעשה את ההצגה", כיוון שחשש שערכו של הרומן מחיי ההווה שהתכוון לפרסם, יירד בגלל התרגום (145).

'מסתרי פאריס' השפיע לא רק על 'עיט צבוע', רומן ההווה של מאפו, אלא גם על 'אהבת ציון' שלו, אולי הרומן המשפיע ביותר בתולדות הספרות העברית, וממנו על הספרות העברית כולה במשך דורות רבים.

ואפשר להביא עוד סדרה של מיני "דווקא" כאלה, הממחישים את מאמר חז"ל, שלא תמיד "מגלגלין זכות על ידי זכאי וחובה על ידי חייב" (שבת לב) אלא לפעמים דווקא להיפך. כלומר לעתים, דווקא מי שמתכוון במישרין, אינו מצליח להגשים את מטרתו המוצהרת, ומי שאינו מתכוון ועושה לפי תומו — נעשה השליח להגשמת המטרה.

הנימוק המרכזי שבו השתמשו תומכיו, כדי להצדיק את התרגום, וכיניהם גם יל"ג, היה שבאמצעות התרגום יתגלה כוחה של השפה העברית, שהיא מסוגלת להתמודד בהצלחה עם סוג זה של ספרות. ולפי המינוח של דב סדן: התרגום הפך את השאילה לקניין. ואמנם ב"הסכמות" לתרגום, מדגישים הכותבים פן זה של "תפארת הלשון העברית" ו"החזרת כבודה" באמצעות תרגום זה. כך, למשל, כתב אד"ם הכהן:

שפתנו עניה זו, אשר ירבה בדרך עזובה ונשכחה גם מבניה, והיא זקנה ונושנה, עלתה היום ותעמוד בשער עלי קרת עיר פאריז, ותתצב הכן על יד אחותה העלמה הצרפתית ותפעל בכח זקוניה ובמעט מלותיה, כל אשר עשתה אחותה זו בחוק כח עלומיה ובהמון מילותיה הרבות והעצומות.
(מתוך ה"מכתב" בהקדמה לתרגום, עמ' 5 בספרות רומיות).

כך ב"שיר תהלה" נלחם בנו, המשורר מיכ"ל, בעד "גיוור" הרומן, וכנגד הרואים בו "ילדי נכרים". לדעתו, בכוח הלשון העברית נעשה הספר לקניין העם, "ולמסתרי פאריז ירחב לב ופחד", עורר את השפה העברית, וחידש את נעוריה. כמוהם גם אחרים, ובראשם המתרגם: "קנא קנאתי לשפתנו הנה והמענגה, אם כל הלשונויות [---] אות הוא כי עוד שפתנו אתנו, [---] ויש עוד לאל ידה להתחרות גם את הלשונויות החיות המתנוודדות כאבני גזר בארץ החיים, ועוד לה יתר שאַת עליהן בקצור מליה, בנעם צלצל ניבך ומתק מוצא אמריה. [---]" ("פתח דבר", עמ' 19-20 בספרות רומיות).

על טיעון זה חזר גם ב"הקדמה" לחלק השני, ולחלק הרביעי, שכבר הופיעו לאחר שהוויכוח סביב התרגום התלהט.

לדעתו של אברהם שאנן (144), "מחנה המשכילים, רובו ככולו, ראה בתירגום מעין פתיחת דף חדש בספרות העברית של הדור".

לא כאן המקום לעמוד על אופי התרגום של שולמן. לענייננו המרכזי כאן, ראשית התהוותה ועיצובה של התדמית של צרפת ופאריס ברחוב היהודי, אפשר לקבוע, כי "למרות ששולמאן היה קרתני ביותר מכדי שיוכל למצות בתירגומו את מעשי הזימה והתועבות שבכרך הגדול" (147) והשמיט או הצניע אותם, או מסר אותם כמלים מליציות וגבוהות, הרי דווקא מקומות "פרוצים ובלתי-צנועים" אלה הם שמשכו את לבו של הקורא העברי. דווקא לתיאורי "הרשעה" היה כוח המשיכה הגדול ביותר, ולא "עומק מחשבותיו" של הרומן, והם שקיבעו והנציחו את תדמיתה של פאריס בעולם היהודי, למשך שנים רבות מאוד. (מונחים מתוך "פתח דבר" של שולמן). כך, למשל, באותו "פתח דבר" במקום לתאר את קורותיה של הגיבורה המעונה, ולפרט את מה שעושים לה, הוא הופך אותה לשם עצם מופשט — "הַרְשָׁעָה" — ומייחס לה את המאורעות. בכך הוא מנטרל את הריאליזם, ומעמעם את הגירוי שבדיבור הישיר על אשה:

פעם יסתירנה בסתר המדרגה, יצפינה במערכות פריצים ומחלות עפר, שם תחבק אשפתות, תתגולל בגללי שפלותה, ובבגדים צואים שם היא מתעלפת, ופעם ילבישנה שני עם עדנים יעלה עדי זהב על לבושה, וכל אשר תשאל עינה לא יאציל ממנה. פעם יפשיטנה ערומה, יציגנה ביום גיחה מרחם שאול, להבת רצח באישון בת עינה [---] אך לפתע לפתאם יפשיט את מעילה, יעביר אדרתה מעליה, [---] וראו כל מקדשיה כי קדושה ולא קדושה היא, בת שאול מתחת, [---] ובהגלות נגלות נבלותה לעיני מאהביה ומקרישיה, יסגו אחור בבושת נים, ויברחו מפני טמאת השם הזאת. [---] (עמ' XIX).

מתנגדי התרגום, גם הם הדגישו את נושא הלשון העברית, אבל מנקודת-מבט הפוכה. הם הביעו התנגדות עקרונית לחילול קדושת הלשון העברית, בגלל התכנים הלא-מוסריים ששמים בפיה. אחד הניסוחים הבוטים היה של אברהם מאפו, שהגדיר את התרגום כ"יום חתונת העבריה עם הצרפתי איזן סי", שכן נישואי יהודייה וגוי הם איסור מפורש. התרגום עורר גם ויכוח עקרוני, אם הלשון העברית היא לשון קודש בלבד או שמא מותר וצריך להפכה ללשון המשמשת בחיי היומיום, ולהתאימה לצרכים חילוניים.

ג. ההשפעה הצרפתית בארץ ישראל בעלייה הראשונה בהיסטוריה של היישוב בארץ ישראל ובמדינת ישראל, אפשר לאתר גלים של השפעה צרפתית, של גיאנות ושפל, ולא כאן המקום לבחון את הדינמיקה שלהם וסיבותיהם החיצוניות והפנימיות.

אין ספק שבתקופת העלייה הראשונה, היתה צרפת מרכז של השפעה, מוקד חיקוי תרבותי ואופנתי. ראשון לציון נקראה "פאריס הקטנה" לשבח ובעיקר לגנאי, וכך גם זכרון יעקב. עיתונות בן-יהודה חיקתה את העיתונות הצרפתית, לשבח ולגנאי וצרפת שימשה מקור משיכה לצעירי ארץ ישראל, שהתאוו לרדת אליה, לחיות בה, או לפחות לבקר בה.

על ההשפעה הצרפתית בתקופת העלייה הראשונה, שנמשכה גם בימי העלייה השנייה, נכתבו מחקרים אחדים, כגון, ירדני, [תשכ"ט] שבו הצביעה על תרומתו של אליעזר בן-יהודה, חסידה של תרבות צרפת, להפצת הספרות הצרפתית בתרגומים לעברית בכתבי-העת שלו. ואכן, בשנים 1882-1917 תורגמו לעברית יצירות רבות מן הספרות הצרפתית. [וכן: שביט, תשנ"ב]. מכיוון שמעצבי מדיניות התרבות העברית בארץ ישראל לא יכלו, כמובן, להתנגד להשפעה הצרפתית בכללותה, עשו הפרדה בין "רוח צרפת" השלילית, לבין "תרבות צרפת" החיובית. ב"רוח צרפת" תלו את כל הקלקלות ואת מכלול "הערכים השליליים, שעמדו בסתירה למערכת הערכים היהודיים החיוביים" [שביט, תשנ"ב: 45]. "רוח צרפת" זוהי התדמית השלילית הצרפתית שמאפייניה היו "טומאה", "שחיתות", קלות-ראש וקלות-דעת, הפקרות מינית, ריקנות והתהדרות חיצונית. בד-בבד נמשכה ההערכה של הספרות הצרפתית, ותורגם לעברית מבחר מרשים מתוכה. אין ספק שלמסתרי פאריס' היה חלק נכבד בגיבוש התדמית השלילית של "רוח צרפת".

פריה של ההשפעה הצרפתית בתקופת העלייה הראשונה, יוצג כאן באמצעות מחקרו של יוסף הלוי על יצירתה של שושנה שכבו [1996]. במחקר זה מפנה יוסף הלוי את תשומת-הלב אל יצירתה של סופרת נשכחת זו, בת זכרון יעקב (1910-1992), שפרסמה שני רומנים: 'מריה — רומן מחיי הנוצרות בארץ' (תרצ"ב), ו'אהבה בצפת — רומן מחיי הספרדים בצפת' (תש"ב), וכן סיפורים קצרים. הכותב עושה כל מאמץ כדי להשיב את "כבודה האבוד" של המספרת, וכדי להפנות את תשומת-הלב הציבורית אליה. הערכתה מחייבת היכרות עם הז'אנר הספרותי שהיא נוקטת, הוא הז'אנר של "הרומנס", או הרומן הטריביאלי, ובתרגומו העברי: "הרומן

ההמוני". ז'אנר זה ראשיתו ב'מסתרי פאריס', ובהשפעתו העצומה על הקורא העברי, מאז הופעתו [הלוי, 1996: 21 ועוד]. שושנה שבבו, בת המושבה, הושפעה, כבני דורה, מן "הספרות ההמונית", כמו גם מעיתונות ב"היהודה והעיתונות של "החוגים האזרחיים". בספריית המושבה יכלה למצוא ספרים אלה בתרגומם העברי, אבל גם במקורם. מכיוון שלמדה מאביה, המורה לערבית במושבה, גם אנגלית וצרפתית, יכלה לקרוא ספרות זו גם במקורה. שני הרומנים שלה נתפסו כספרות המונית, נחותה וזולה, כהמשך ל'מסתרי פאריס' וכביטוי של "רוח צרפת" השלילית בארץ ישראל. המחברת, שלא השתייכה ל"חוגים הנכונים", זכתה בדרך-כלל לביקורת שלילית ובלתי מעודדת. התגובות הביקורתיות והוויכוחים שהתעוררו בעקבותיהן מתוארים בהרחבה בספרו של יוסף הלוי (164-176). בוויכוח זה היה פעיל במיוחד יהודה בורלא, שראה את עצמו "מחויב", כספרדי, יותר מאחרים, לשמור על רמת הספרות העברית ועל ערכיה "הלאומיים", ויצא חוצץ כנגדה. האחרים (יוסף סערוני) באו לנגח את בורלא באמצעותה, ראו בסופרת את תלמידתו, ואותו "כאחראי" ל"ספרות נפסדת" ו"תפלה" זו. ההתנגדות היתה עזה עד כדי כך, ששמה של שושנה שבבו נהפך למשל ולשנינה, כמי שחשודה על קלקול המידות (170).

כצפוי וכמקובל, לא היו הוויכוחים "הספרותיים" חפים מ"חשבונות מפלגתיים". ספריה נפסלו גם בשל מוצאה מן "החוגים האזרחיים", האיכרים-הברועים, "מעסיקי הערבים", והבמות הספרותיות הרוויזיוניסטיות שבהן פרסמה את סיפוריה.³

העמדה השלילית ביחס ליצירתה של שושנה שבבו, מעידה על כך, שהוויכוח על 'מסתרי פאריס' בספרות העברית, שהחל עם תרגומו לעברית בשנים 1857-1860, נמשך גם בארץ ישראל, לבש צורה ופשט צורה ולמעשה ניכרים עקבותיו עד ימינו. כל-אימת שמתעוררת מחלוקת ספרותית סביב "רומן להמונים" חוזרת וצצה ההשוואה המחמיאה, ובדרך-כלל המגנה, ל'מסתרי פאריס'.

מעמדה זה של צרפת, כמקור השפעה מרכזי, נחלש עם העלייה השנייה, ובמאבק בין הצרפתית לגרמנית ולרוסית, גברו האחרונות, עד שגם הן פינו

3 גורל דומה פקד גם את סיפוריה של נחמה פוחצ'בסקי, כפי שהראיתי במחקרי עליה בספרי 'דבש מסלע' [תשמ"ט].

את מקומן להשפעה האנגלו-סכסית. העלייה השנייה, בגלל מרצאה וחינוכה, ובמסגרת ההתנגדות הכוללת לעלייה הראשונה, הדגישה את מקורות היניקה מן הספרות הרוסית והגרמנית, ואף הסקנדינבית (בתרגום). המשך ההתפתחות, בתקופה שבין שתי מלחמות-העולם, המשיך בכיוון זה, של ריבוי ההשפעה הרוסית והגרמנית על חשבון ההשפעה הצרפתית. על אף היחלשותה של ההשפעה הצרפתית, שניכרה במיוחד לאחר מלחמת-העולם הראשונה, אף פעם לא נעלמה. היא נמשכת דרך-קבע כל השנים, בשני הערוצים כאחד: זה שנתפס כשילי — "רוח צרפת" — וזה שנתפס כחיובי — "תרבות צרפת", כשהמגמה היא בכיוון התגברות ניכרת של הערוץ החיובי.

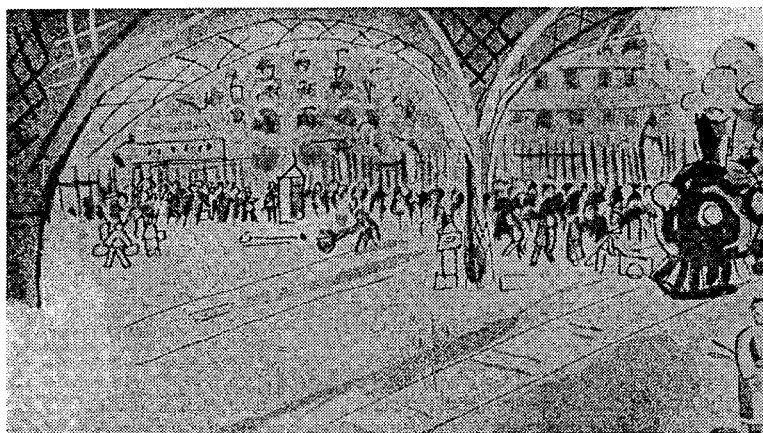
ד. פאריס לבני הנעורים

סיפוריו של נחום גוטמן וציוריו, יחד עם עבודתו רבת השנים ב'דבר לילדים', אחראים לעיצוב תודעתם האישית והקולקטיבית של דורות קוראים צעירים ילידי הארץ וחניכיה. ספריו הם הקלאסיקה של ספרות הילדים, ומאז הופעתם קוראים בהם בני כל הדורות.

תל-אביב בראשיתה, ובימי מלחמת-העולם הראשונה, נטבעה בויכרון הקולקטיבי באמצעות סיפורי נחום גוטמן לבני-הנעורים, ואיוריו, שהם חלק בלתי-נפרד מהם. העולם הגדול נפתח לקוראים הצעירים באמצעות ספריו ובמיוחד על אפריקה ופאריס. אין כמעט ילד שלא ספג את המושגים הראשונים שלו על אפריקה, באמצעות ספר ההרפתקאות המופלא, בעל השם 'האקסוטי: 'אוצר לובנגולו מלך זולו, אבי עם המטבולו אשר בהרי בולוויה' (1939).

הוא הדין בספרו החוצלארצי האחר, בעל השם המזמן מתח והפתעות, והציורים המפתים על הכריכה: 'ביאטריצ'ה. או מעשה שתחילתו חמור וסופו ארי דורס' (תש"ב). ספר אחרון זה "אחראי", במידה רבה, למושגים הראשונים על פאריס של ילדי ארץ-ישראל וישראל, שלימים יסעו לפאריס "בעקבות נחום גוטמן", וישוו את רשמי הקריאה שלהם עם רשמי המציאות. הפעם זוהי פאריס סובלנית, קוסמופוליטית, נינוחה, מרכז חיי תרבות ואמנות. פאריס שנפלא לבקר בה ולספוג את רוחה ואווירתה.

בספר זה נפגש הקורא הארצישראלי הצעיר עם ההווי של פאריס השונה מאוד מזה המוכר לו בארץ ישראל, במעגלים מתרחבים והולכים: מבית

נחום גוטמן: תחנת הרכבת בפריס.

הדירות ודייריו; ועד לפאריס הקוסמופולטית ואוירתה. השלב הראשון, תחילתו ב"רכבת" הפאריסאית, הנוסעת על גגות הבתים, והרעש שהיא מקימה; עם בעלות הבתים הפאריסאיות משכירות החדרים, אוהבות הכלבים, יחסי שכנות בין שוכרי חדרים באותו בית. בשלב הבא המעגלים מתרחבים והולכים להיכרות עם הווי הרחוב הפאריסאי שבו זמרי רחוב מקבצים נדבות למחיתם; הרחובות המרוחקים יותר, הכיכרות, הגנים והשדרות של פאריס. בשלב הנוסף, ניתנת תשומת-הלב לבית-הקפה על אוכלוסיתו המגוונת: "אותה שעה היה בית הקפה דומה בעיני לגן חיות של המין האנושי" (22). תשומת-הלב מופנית לבני כל האומות ולמאכליהם, "איש איש לפי מנהג ארצו", ולשפע הלשונית. כל זה מבלי לשכוח להזכיר גם את נוכחות הארצישראלים, הירושלמים והתל-אביביים, כחלק מן הפסיפס האנושי המגוון (21-24). הרושם המתקבל הוא של חגיגה בלתי-פוסקת, שפע של ריגושים ואטרקציות, חופש וסובלנות, וכל זה בעטיפה של סיפור מעשה המושך את הלב.

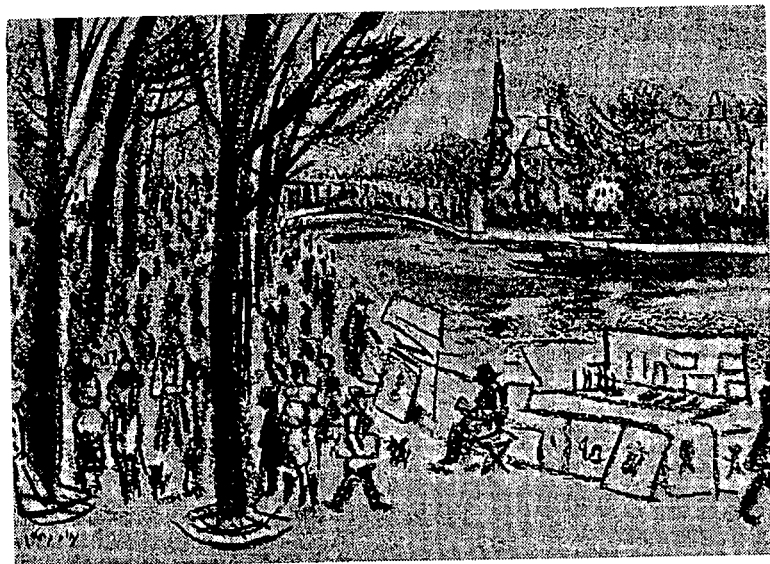
המגמה החינוכית של הסיפור מובלעת בעלילה, ומטרתה להמחיש את הערך של "המסירות לזולת" (102). דווקא על רקע מלחמת-העולם השנייה יש להבין את ה"אני מאמין" ההומני של ספר זה. זהו מעין מימוש של "חזון אחרית הימים" של "וגר זאב עם כבש", באמצעות הקשר שנוצר בין הכלבה

המיניקה, ששכלה את גוריה, לבין גור האריה ששכל את אמו. כמוהו גם הקשר שנוצר בין שוער גן-החיות הצרפתי הזקן, טוב הלב, לבין המספר הארץ-ישראלי הצעיר:

ביאטריצ'ה צ'ריכה להיות לנו לסמל לא רק משום שמטרה את נפשה למען בני חורגים. היא מסמלת גם את תקופתנו, שמגדלת בחיקה בני גדולים וחזקים ממנה. גם הרור שלנו, הרחוק משלמות, יגדל בחיקו אנשים-אריות (101).

דווקא לאחר נאום נמליץ זה, מסתבר, שעלילת הסיפור מסתיימת בצורה טראגית, גור האריה שגדל, הרג בלי משים את הכלבה ביאטריצ'ה "אמו". גברה המציאות על החזון. עם זאת, אין הסוף הטראגי מקפח את האווירה האידילית השלטת לכל אורכו, אדרבא, דומה שהוא מחזיר אליה את הממד המציאותי ומחזקו.

בספר זה התוודע הקורא הצעיר, אולי לראשונה, לפאריס, "קריית האמנות", ולשיר ההלל שנושא לכבודה תלמיד האמנות הצעיר, ביומו הראשון בה. דומה שנאום נמליץ וספוג הומור זה בשבחה של פאריס, יחד עם

נחום גוטמן: פריס — עיר הציירים.

"ריח הניחוח של קפה ולחמניות טריות" העולה מבתי-הקפה של פאריס (44) שהתמזג עם פאריס כמרכז האמנות והחוכמה (46) הם שמשכו את הלבבות. אין ספק, שספר זה, על ציוריו היפים, הוא אחד הגורמים "האחראים" לתדמיתה החיובית של פאריס ולכוח המשיכה שלה בקרב דורות של קוראים צעירים, שעתידים להתבגר ולהגיע אליה, לתקופות ארוכות וקצרות, לעתים מזומנות או נדירות.

שתי הדוגמאות, האחרונות לפי שעה, של השפעת הקריאה ב"ביאטריצה" של נחום גוטמן הן אמנון דנקנר ('הקיץ של רינה אוסטר') (1996) ומאיר שלו. מסתו של מאיר שלו "הגורל העיוור והגורל הרואה" נכללה בספר מסותיו, שזכה לפופולריות רבה: 'בעיקר על אהבה' (1995). מאיר שלו, שקרא את גוטמן כילד, חזר אליו כמבוגר ואמר: "כמו שאר סיפוריו של נחום גוטמן, גם 'ביאטריצה' הוא ספר ילדים, שגורם הנאה ומחשבה גם למבוגרים" (119). ספרו של נחום גוטמן שמש למאיר שלו הדגמה לכוחו של "הגורל", ובמקרה זה "הגורל הטוב" (125). כל גיבורי הספר "משתבצים איש איש בזמנו ובמקומו כדי להגשים מטרה טובה אחת — הצלת הגור והכלבה משכול ומיתמות" (125). גור האריות שהרג את "אמו" הכלבה בשגנה, לא היה אלא "כלי ביד הגורל" (128). לשני פניו של גורל זה, "הגורל העיוור והגורל הרואה", מוקדשת מסתו של מאיר שלו. עדותו של מאיר שלו על השפעת הקריאה ב"ביאטריצה" עליו היא טיפוסית לדורות של קוראים צעירים שהתבגרו ונעשו בעצמם סופרים:

לפני עשרים שנה, כאשר ביקרתי בפריס בפעם הראשונה, הלכתי לחפש את רחוב ג'ורג' קובינה, ושמחתי לגלות שגוטמן דיבר אמת. הרחוב קיים, וסמוכה לו תחנת-הרכבת גאר דה אוסטרליץ, שממסילותיה נשמע הרעש הנורא. אבל בית מספר שלושים ושתיים כבר אינו קיים שם (122).

במקום אחר כתב, שגורג' קובינה היה זואולוג צרפתי מפורסם (120) וכי הזכיר אותו בספרו 'עֵשׂוֹר' (121).

זכור, רחוב קובינה מס' 32 קומה שנייה, הוא אותה כתובת, ששמע המספר, נחום גוטמן, בפתיחת 'ביאטריצה', בהמתנה לרופא הבהמות עם חמורו, ושממנה הזהיר אחד המשוחחים בתור את חברו. זוהי אותה כתובת, שאותה פלט המספר מפיו, מיד עם הגיעו לפאריס, בה התגורר ובה התרחש כל הסיפור המעשה.

בעקבות הספר המשיך מאיר שלו וביקר בגן-החיות הפאריסאי הישן, והשווה בין מה שראה בו לבין מה שזכר מקריאתו בספר (123). מסקנתו היא, שרושם הקריאה בספר בימי הנעורים, הוא ממראות השתייה שלו, והמראות החזשים, אין בכוחם להפיגה, והם חלשים ורפים לעומתה: "אבל הגן החדש אינו מדבר אל לבי, כי נחום גוטמן לא כתב ולא צייר אותו בספר" (124).

ה. סופרים עבריים בפאריס

המגע הישיר עם צרפת התעצם והלך, במיוחד בשלושים השנים האחרונות, במסגרת העולם שנפתח בפני הישראלי המטייל. צרפת ופאריס הם בבחינת טיול-חובה לכל אחד. מכאן אופי ההשפעה הצרפתית: מהתרשמות שטחית, חיצונית, מרפרפת וקלה ועד הפנמה עמוקה של תרבותה ואווירתה. דומה, שבכל דור קיימת קבוצת סופרים, אוהבי-צרפת ותרבותה, השואבים ממנה את השראתם, מושפעים ממנה, ומתארים את חוויותיהם ביצירתם. רובם חיו בצרפת תקופות מסוימות בחייהם, והרגישו בה בני-בית. עד כמה חרגה השפעה זו מן ההתרשמויות התיירותיות המזדמנות, ונעשתה חלק מהותי מהווייתם — זוהי שאלה המחכה עדיין למחקר מעמיק. היו תקופות, ששהו יחד בצרפת, צעיקר בפאריס, מספר ניכר של יוצרים עבריים — סופרים, משוררים, ציירים, פסלים, אנשי תיאטרון — שבדרך הטבע, נפגשו ויצרו מעין "חבורת סופרים עבריים בפאריס". תופעה זו מעלה שאלות לא מעטות המחכות גם הן למחקר מעמיק. כגון: עד כמה היתה זו "חבורה" של ממש, על כל הסממנים המאפיינים את הדינמיקה של "החבורה"? עד כמה השאירה את רישומה כחבורה? הוצאת כתבי-עת, למשל? או שמא היתה זו התלקטות מקרית, מזדמנת, מתוך בדידות, ללא קשר מהותי עמוק של חבריה זה עם זה; אנשים, שלאחר "הקשר הצרפתי" ובעיקר עם החזרה לארץ, הם מתנתקים זה מזה? האם חבורת הסופרים העבריים בפאריס, כחבורה וכיחידים, חיה על-אי כוודד, בתוך בועה, מנותקים, במידה רבה, מן הפעילות האינטנסיבית האינטלקטואלית, או שהיו חלק ממנה, אקטיבי או פאסיבי, הושפעו ממנה והפנימו אותה. כזו, למשל השאלה: האם היה זה מקרה, שיונתן רטוש גיבש את הרעיונות "הכנעניים שלו דווקא בפאריס?

נחום גוטמן: בית קפה פריסאי.

ההתרשמות היא, שבמרבית התקופות, אם לא ככולן, אין המדובר ב"חבורה" כמובן הסוציו-ספרותי, אלא ביחידים מזדמנים, ובקשר שטחי כתוצאה מן השהות יחד ב"גולה הנעימה". דומה שכמעט שאי-אפשר להצביע על שום מפעל רוחני משותף שיכטא את חבורת הסופרים העבריים בפאריס, כחבורה, כדרך שנמצא, למשל, במרכזיים ספרותיים עבריים רבים אחרים במזרח אירופה ובמערבה, וכן בארה"ב (אודסה, וארשה, לבוב, ברלין, וינה, ניר-יורק, שיקאגו). התרשמות נוספת היא, שמרבית הסופרים חיו בתוך "בועה", וזוכרים בעדנה וברטט הגובלים בנוסטלגיה, את "ימי פאריס" שלהם. רובם לא הגיעו לשילוב של ממש של המסורת התרבותית העברית עם זו הצרפתית. אבל, כאמור, נושא זה עדיין מצפה למחקר מקיף ומעמיק. בהקשר זה, מן הראוי להזכיר כמה סופרים, בני דורות שונים, ש"הקשר הצרפתי" שלהם הוא מודע ומוצהר: (בסדר הא"ב): אורי אבנרי; עזריאל אוכמני; נתן אלתרמן; נפתלי הרץ אימבר; נסים אלוני; אהרן אמיר; שלום אש; משפחת בן-יהודה; אליעזר, חמדה ואיתמר בן-אבי; משה בן-שאול; חיים גורי; חיים הזו; נחום סלושץ; דוד פוגל; ישראל פנקס; דן צלקה; עמוס קינן; דוד שחר; אברהם שלונסקי; יובל שמעוני; זלמן שניאור. והרשימה ארוכה.

1. תייר יהודי וישראל

נוכחותה של צרפת בכלל, ושל פאריס בפרט, בספרות העברית והישראלית, בפרוזה ובשירה, היא עצומה בהיקפה. נושא זה הוא חלק ממערכת ספרותית כוללת של תיאורי מקום בספרות העברית בכלל ותיאורי מקומות מחוץ לארץ-ישראל בפרט.

הנושא חורג מן התחום הספרותי המצומצם ונכנס לתחום הרחב של השאלות האידיאולוגיות הרוחניות הכוללות של הזהות ומדיניות התרבות. נוכחות זו של צרפת ופאריס, מתקיימת ברמות שונות ובמינונים שונים: מן היצירות המורכבות וברמה האמנותית הגבוהה ביותר ועד לתיאורים חיצוניים המזכירים גלויות לתיירים; מנוכחות של גיבור מרכזי ועד להזכרה חטופה ושולית ברקע בלבד. הוא הדין בהשפעתה של התרבות הצרפתית וספיגתה, הנעה ביצירות אלה מקוטב לקוטב, מן ההפנמה העמוקה ועד לרישום התיירי הקליל והשטחי.

שאלה מרכזית, הטעונה מחקר יסודי, היא בדבר האופן שבו מיוצגת צרפת ביצירות הספרות. האם יש מאפיינים קבועים וחוזרים, בד-בבד עם מאפיינים חד-פעמיים ואישיים? האם המאפיינים הקבועים, יש בהם כדי ליצור חוקיות קבועה וחוזרת? האם תיאורי צרפת ופאריס בספרות העברית מצטרפים לז'אנר בעל סימני-היכר קבועים וצפויים?

שאלה בסיסית נוספת היא בדבר הקשר שבין הביוגרפיה של היוצר, במובן הרחב ביותר של מושג זה, לבין עצם הופעת הנושא ביצירתו, ודרכי עיצובו. אלה הן מקצת מן השאלות המחכות למחקר יסודי. במסגרת זו, אי-אפשר אפילו להביא דוגמאות אחדות בקצרה, אלא שמות יוצרים ויצירות בלבד, כדי להסב את תשומת-הלב להיקפו של הנושא, שכיחותו ורבגוניותו. מכיוון שפתיחת הפרק היתה בהשפעה הצרפתית בראשיתה, מן המהפכה הצרפתית, דרך 'מסתרי פאריס' בראשית המאה ה-19, סיומו יזכיר את נוכחותה של צרפת ופאריס בספרות הישראלית בסוף המאה ה-20, כלומר, מקץ מאתיים שנה כמעט.

לא תובאנה כאן דוגמאות משנות השבעים והשמונים בפרוזה כגון: חנוך ברטוב; 'הבדאי'; אהרן מגד; 'העטלף'; א"ב יהושע; 'מולכו'; רות אלמוג; 'שרשי אוויר' ו'נשים' ועוד ועוד, אלא רק משנות התשעים.

ובשירה כגון:

מרים מיכאליס. 'רחוב סואן' (1981) השיר: "היפי בלובר" (23); איל מגד. 'שלוש שנים' (1983). השיר: "עם יהושע בפאריס" (89-99), כשהכוונה ליהושע קנז; איתמר יעוז קסט. 'לשון הנהר לשון הים' (1983). מתוך: "נוודי-שבועיים" "יומן-נסיעה, 1979" (90-92).

שנות התשעים בפרוזה:

הרומן. החדשני, הראשון והיחיד לפי שעה של יובל שמעוני 'מעוף היונה' (1990) מתרחש כולו בפאריס.

הרומן 'לילות לוטציה' של דוד שחר (1991) מתרחש רובו בפאריס, וגם ספרו האחרון, 'על הנר ועל הרוח' (1994), מתרחש בחלקו בפאריס. על הקשר ההדוק בין דוד שחר לצרפת, שבה הוא זכה להערכה רבה מאוד, דומה שאין צורך להרחיב את הדיבור.

בספרו התל-אביבי של עלי מוהר, אוהב מושבע של פאריס, 'מהנעשה בעירנו' (1993) עוסקות כמה מן הרשימות בעיר זו, ולא רק בתל-אביב "עירנו".

משה בן-שואל, אחד מאוהבי צרפת הידועים, ברומן 'להתראות חיי. ביוגרפיה יומן בלוז' (1993). סיפורו של סטודנט ישראלי בבית-הספר הגבוה לאמנות בסטראסבורג, בסוף שנות ה-50 שנעשה מקץ 30 שנה לנספח התרבותי של ישראל בצרפת. זהו אחד הווידויים המפורטים ביותר על אהבת צרפת של סופר עברי, החי בה, אוהב אותה, ונשאר תמיד יהודי וישראלי:

עוד מעט נחזור. מארצות הקור אל חלוני. אל הצפור הפשוטה, אל הדרורים, הדרורלך שלי היושבים בעץ שליד בית המרקחת 'תרופה', אם לא עקרו עדיין את הנטוע. [---] מחור, אמר החוזאי, יירד שלג. בבית עדיין חם. לרגע איני יודע היכן הבית, ואם הבית זו איתי ואני הוא הצב (175).

בספרה של אורלי קסטל בלום 'המינה לזיה' (1995), מתוארת פריצה למוזיאון הלובר בניסיון לגנוב את המונה לזיה.

כמה מן הסיפורים בספרו של אמנון דנקנר 'הקץ של רינה אוסטר' (1996) מתרחשים בצרפת ובפאריס. כגון: "איך אני מסתדר עם טנמי לפיד". השפעתו של נחום גוטמן ניכרת ביותר. כך בשם הסיפור: "מעשה נורא בשדירות מונפרנס, / שתחילתו בגילגול נשמות, / המשכו באוצר מיסטורי, סופו / בפגישה עם צמרת המשטרה, / וכולו אמת ואמיתה", מושפע

מכותרת-המשנה של ספרו של נחום גוטמן: "מעשה שתחילתו בחמור וסופו בארי דורס".

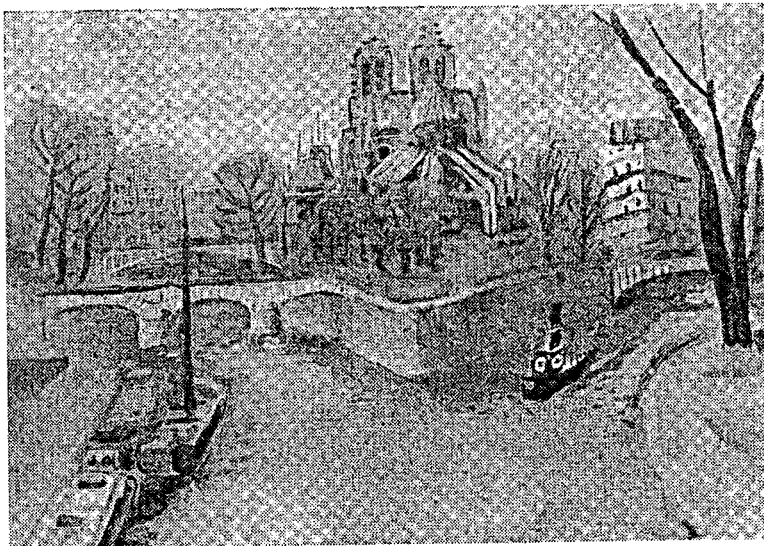
וכך בפתיחת הסיפור: "ויקו חברסתדרות", הפותח במלים: "זה מזכיר לי את הפעם הראשונה שהגעתי לפאריס". אלא שבניגוד לסיפורו של גוטמן, שוחר הטוב, שבמרכזו סובלנות ואהבת אדם, סיפורי אמנון דנקנר משופעים בנוכלים וברמאים, על רקע פאריס המעטירה.

"קפל התחרה הרוטט, עשן הארובה". רשמי מסע בעיר הצרפתית בוז'נסי של לאה איני, במסגרת היוזמה של המדור: "ספרות וספרים מעריב": סיפור-מסע, סופר-נוסע, ב"מעריב", ערב פסח, י"ד בניסן תשנ"ז (3.4.1996).

שירה

שירים רבים בספר שיריו של ישראל פנקס, 'הרצאה על הזמן' (1991) רוויים באווירת פאריס, שהמשורר מרבה לשהות בה. דוגמה מובהקת: "בבית הקפה 'פלור'".

פאריס נוכחת בכמה משיריו של מרדכי גלדמן, בספרו 'עין' (1993). כגון: "סן ז'רמן".

נחום גוטמן: ממראות פריס.

בספרו של מאיר ויזלטיר 'מחסן' (1994), יש כמה שירים על צרפת ופאריס. כגון במדור: "חלונות ליד מלרמה".
משה בן-שאול 'אדם פולר' (1995). שירים כגון: "שירים צרפתיים קטנים, משוגעים" (30-31) ועוד הרבה בספר זה.
נתן זך 'כיוון שאני בסביבה' (1996). שיר כגון: "פרנסואז", שבו השורה:
"ומפסגת הַאִיפֶל רואים את הַתְּהַלָּה עד חוף נתניה" (31).
דומה שההגדרה "שירי מלון", כשם אחד המדורים בספר זה, מאפיינת את מרבית שירי-המסע המודרניים.

יולי 1996